

TOLNAI LAJOS ELFELEDETT DRÁMÁJA

Irodalomtörténetünk úgyszólván máig nem tudott róla, hogy Tolnai Lajos kísérleteket tett a drámaírási terén. A kutatás csak a Széchényi Könyvtár kéziratárába 1952-ben bekerült Tolnai-hagyaték alapján lett rá figyelmes, hogy »Úgy látszik, Tolnai szívesen foglalkozott élete vége felé a drámaírási gondolatával... A tervezetesen azonban, a közölt töredékeken kívül nem jutott túl.«¹

Az igazság azonban az, hogy Tolnai ifjúkorától foglalkozott drámaírással. A *Nővilág* már 1862 április 20-i számában hírt ad róla, hogy Tolnai Lajos egy társadalmi drámát adott át a Nemzeti Színház választmányának. Ez a kézirat elveszett azóta, vagy legalábbis lappang valahol. A Széchényi Könyvtár Színház-történeti Osztályán találtuk azonban egy *Gradus ad Parnassum* című teljes dráma gépiratát, mely Tolnai Lajos nevét viseli.

A dráma eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Ez annál meglepőbb, mert 1923-ban a budapesti Globus-nyomda izléses kiadásában nyomtatásban is megjelent. De — csodálatos módon — a könyv is teljesen észrevétlenül tűnt a semmiségbe, az egykorú sajtó nem figyelt fel rá, sőt, noha szabályszerűen ott szerepel a Széchényi Könyvtár katalógusában, Föhrhécz József és Biró János disszertációja és egy az IDK részére készült, teljességre törekvő Tolnai bibliográfia sem vesz róla tudomást — talán, mert a darabon Tolnai neve y-nal van írva.

Pedig alig férhet hozzá kétség, hogy e darab szerzője nem valamely hasonló nevű ismeretlen, hanem az a Tolnai Lajos, akit a magyar kritikai realista regény egyik úttörőjeként tisztelünk. Ezt a feltevést nemcsak az teszi kétségtelenné, hogy más ilyen nevű fróról nincs tudomásunk, hanem maga a darab is, sőt főképpen ez utóbbi.

Árulkodó jel már maga az is, hogy a darab a Bólyaiakról szól és Tolnai egykori működésének színhelyén, Marosvásárhelyt játszódik. A kérdés, amit példáz, az alkotónak sorsa, aki feláldozza egyéni érdekeit a benne vajúdo műért, szegénységet, megvetést, meg-nem-értést vállal azért, hogy egy jelentős alkotást hagyhasson az emberiségre. A kérdés annál gyötrőbb, mert az alkotót olykor kétség fogja el, vajjon nem lidérc után fut-e, vajjon a mű, amelyet meg akar alkotni, lesz-e olyan értékes, hogy megéri az áldozatot. S a válasz, amelyet Bólyai János élete nyújt, tragikus is, optimista is egyszerre. A darab utolsó strófájában kimondott tanulság tragikus:

...Tavasznak kell a tél!
 Űtésre vet csak szikrát az acél
 S nem hős, ki méltó ellent nem talál!
 Természet rendje mélyértelmű, bölcs,
 Csak hervadó virágból lesz gyümölcs,
 A Gradus ad Parnassum: a halál.

De másfelől Bólyai János mégis győz: műve értékesnek bizonyul, a világ is elismeri, bár csak az alkotó halála után.

Tolnai a saját jellemét, problémáit és életszemléletét kölcsönzi hősének. Nincs műve, mely oly mélyen világítana be a rajongó hivatástudat és a kétség ama vívódásaiba, amelyeken keresztül lehetett, mint ez. Az első felvonás nagyon világosan és drámai sűritéssel exponálja a problémát: a Marosvásárhelyre, apja házához érkező Bólyai János lemond tiszti rangjáról, s otthagyja a katonaságot, hogy kizárólag a tudománynak élhessen. Apjának, aki a megélhetés nehézségeire és tudományos problémája megoldhatatlanságára való hivatkozással le szeretné beszélni szándékáról, így magyarázza lépését:

...én tovább ki nem bírom
 a katonásdi állat-életet.
 Sem nyegleség, sem restség nem vezet,
 Csupán a hivatásom szent előltem
 És ennek állja útját a kaszánya.
 Mikor apja a boldogságra hivatkozik, így felel:
 ...Nincs boldog élet, ám van hősies,
 Eszköz csupán, nem cél az életünk.

¹ Gárdonyi-Belia cikke, *Irodalomtörténet*, 1952. 3—4. sz. 524. l.

Megkéri/apját, hogy művét, »a tér igaz, valódi tudományát« küldje ki véleményadásra Gauss-hoz, a nagy matematikushoz, maga pedig bérbe veszi apja kis domáldi birtokát, hogy ott szerényen gazdálkodva tovább folytassa matematikai töprengéseit. Jánosról sokoldalú képet kapunk e felvonásban, mely egyébként a dráma aránylag legzavartalanabbul élvezhető része: Apjával való vitájában megismerjük a rajongó és elszánt tudóst, aki a tudományra tette fel életét, a kis cselédlánnyal, a kedves Zsuzsikával való jelenléteiben az osztálygőgöt nem ismerő, melegszívű embert, elvetemült mostohaanyja csábítási kísérletét visszaverő viselkedésében pedig a határozott és tiszta jellemű férfit. Jól megrajzolt, éles képet kapunk az apáról, Farkasról is, e jóindulatú filiszterről, aki tehetetlen megadással túri fiatal második felesége packázásait s nem veszi észre hütlenségét, valamint a kis Zsuzsikáról, a kedves székely parasztleánnyól, aki csupa szelídség és önfeláldozó szeretet. Megkap az alakok jellegzetes beszédstílusa is: az urak görög mitológiai célzásokkal teli korhű beszédmódja és Zsuzsika ízes, bár tájszavakkal néha túlszűfolt népi nyelve. Bolyai János pl. így beszél:

*A Minotaurus labirintusából
Kivezető fonál kezembe van!
A szörnyet Theseusként már legyőztem,
Most visszatérek napvilágra hozni
E győzelemnek lángoló jelét.
Törvényt szabván a fényes napsugárnak,
Teremték semmiből egy új világot!*

Zsuzsi pedig:

*Sehun se leltem a hiun a szatyrot,
Kibe Domáldról úgyneműt hozék
A vendégágyba. Instálom, ne tessen
Megharagunni, hisz kerestem én,
De nincs az ott.²*

Sajnos azonban már az első felvonásban észrevehető a darab egyik főhősének, János mostohaanyjának elrajzolása, amely a továbbiakban egyre fokozódik és mind bántóbbá válik. Elvetemült, elszántan és szemérmetlenül aljas teremtés ez, aminőket Tolnai szeretett rajzolni, megrakva minden rosszal, mint Deák Ferenc állatorvosi példalova betegséggel: mostoha fiát megkísérli elcsábítani, a kis parasztlányhoz gőgös, szívtelen és durva, vagyona elvesztése után pedig rögtön meghunyászkodóvá s képmutatóan hitelgővé válik.

A második felvonásban János tizedik éve él már visszavonultan Zsuzsival a domáldi bérleten, mikor a hullámok összecsapni készülnek feje fölött. Mostohája fel akarja mondani neki a bérletet; ő mégis visszautasítja gróf Kendeffy anyagilag előnyös ajánlatát, csak hogy zavartalanul a tudománynak élhessen. Mikor azt is megtudja, hogy apja nem jól gondoskodott rábízott tudományos műve megismertetéséről, magából kikelve párbajra hívja apját. A harmadik felvonás 1860-ban Marosvásárhelyt játszódik. János oly szűkös viszonyok közt él, hogy Zsuzsi titokban a saját hozzátartozóitól szerez ennivalót számára. Rosszkezdű, fáradt, kétségek gyötrik:

*A Gorgonok legszörnyűsegebbje,
Phorkys halandó lánya vár: a kétség.
De Pegasos csak ennek vériből
Születhetett! E vérfagyasztó rém,
Ki Perseusra bennem nem talált,
Meduza kígyófürtjei előttem!
És ha kígyúl a tettnek csillaga,
Vigyorgó arccal rögtön megjelenve
Üldöz, kínoz könyörtelen szeme!
S ki bátran szembeszálltam mindenekkel,
Szükség, lenézés, gáncs és megvetés
Kit nem riaszta, s el nem tántorított*

² Zsuzsinak az író két dalt is ad a szájába, s a Globus-kiadás végén 5 oldalnyi ezekhez kapcsolódó hangjegyet találunk. E hangjegyek a gépirásos példányból hiányoznak, s valószínű, hogy utólag, a könyv kinyomatásakor készültek. Szabolcsi Bence, akinek kikértük a véleményét, így nyilatkozott a hangjegymellékletéről: »A Gradus ad Parnassum öt kotta-melléklete ugyanegy kéz írása. Az első kettő a múlt századi népies műdalok bangját utánozza, de harmorizálásukban ezek is jellegzetesen újkeletűek. A három utolsó szám a XIX. század nagyvárosi könnyűzenéjének nyomaiban jár, de, mint az előbbi kettő, sajátosan feltudású, dilleltáns zenészre vall (helyesírási hibák, következetlenségek stb.). Ha tehát a darabhoz egyáltalán felhasználtak múlt századi dallamanyagot, a teljes anyag akkor is századunk első évtizedeinek valamelyik műkedvelő zenésztől származhatik.«

Dicsőség, rang, vagyona, elismerés ;
 S e nyugót mind lerázva harcolék
 Kétkéze, elszánt fogcsikorgatással,
 Nem nézve hátra, jobbra, balra sem,
 Mindig előre csak: a cél felé...
 Bár sebzett homlokomról már szememre
 Csorgott a vér: s mindent feláldozék,
 Mit emberek becsesnek tartanak :
 Jólétet, ifjúságot és gyönyört,
 Apát, családot és becsületet,
 Most mesteremre lettem önmagamban.
 Fáraat vagyok. Útszéli csárda hív,
 Amely minden betyárnak nyitva áll :
 Világjék, minden nagynak ellene,
 Kongó fejek párnája : kétkedés.
 Acél volt lelkem eddig, most viasz.
 Minden köröm nyomát megérzi már.
 Vajjon nem hályog fedte-e szemem?
 A hangya jól lát minden kis parányt
 S a rátafosni kész talpat soha.

Ekkor érkezik hozzá a hír, hogy apja meghalt, Gauss pedig álnokul bánt a hozzáküldött zseniális művel. Tébolyult haragjában mostoháját fejbevégya hegedűjével, majd összeesik és meghal. Alig emelik ágyra a holttestét, két német úr lép be,

*Hogy üdvözöljék s a világ nevében
 Hódolva hajtsák meg s hálás szavakkal
 A Tudomány magasztos zászlaját
 A legdicsőbb magyar előtt.*

Látnivaló, hogy az író meglehetősen szabadon bánik a tényekkel: János mostohánya a valóságban jóra való asszony volt és már 1822-ben, évekkel János hazatérése előtt meghalt; János nem néhány nappal, hanem öt évvel apja halála után halt meg (Farkas 1855-ben, János 1860-ban); a Domáidon vele együtt élő leány (Kibédi Orbán Rozália) nem volt jobbágyleány; teljesen légbőlkapott, hogy Farkas eltitkolta fia előtt Gauss levelét és ez csak halála után került elő.³ Ne csodálkozzunk e pontatlanságokon: az első terjedelmesebb Bolyai-életrajz, Bedőházy Jánosé, 1897-ben íródott, s így Tolnai a darab megírásakor még marosvásárhelyi mendemondákra volt utalva. De láthatóan csak az volt fontos neki, hogy — akár a tények elferdítése árán is — bemutassa a lángész sorsát. Érezhető, hogy személyesen érdekelve van a dráma-felvetette kérdésben, a művet forró ltra hatja át, s ez a legjobb benne.

Az életrajzi eltéréseknél nagyobb baj, hogy, mint láttuk, a darab folyamán egyre fokozódtak a hibák: János áldatlan sorsát két véletlen: mostohája gonoszsága és Gauss családsága okozza, kezdetben jól megrajzolt alakjába pedig bele nem illő vonások vegyülnek. Fennkölt, magasztos rajongónak van rajzolva, de haragjában néha oly brutálisan viselkedik, mint egy kocsmai verekedés hőse, s így lesiklik a magas talapzatról, amelyre az író állította. Hogy például hegedűjét hozzávégya mostohája fejéhez, elfogadható volna egy naturalista dráma felbomló idegzetű zsenijénél, nem egy fennkölt rajongónál, amilyennek Jánost Tolnai festi. A merész jelenet, mikor apját párba hívja ki, valószínűleg ugyanezért tesz a hőshöz nem illő groteszk benyomást: e vakmerő jelenetet talán csak Shakespeare, és ő is csak egy olyan hőssel tudná elfogadtatni, akit tisztelet és meghökkent idegenkedés vegyes érzésével nézünk, nem pedig akire a szerző kívánsága szerint, mint valami foltatlan ideálra, csodálattal kell feltekintünk. A mese vezetéseben is zavar, hogy nem a szereplők természeté, hanem a szerző önkénye szerint alakul: János néhány nappal apja halála után, levele elolvasásakor szörnyethal — amiben nem az a baj, hogy ellentmond a történelmi tényeknek, hanem az, hogy ellentmond a valószerűségnek is. Még ríkítóbban kieszt a keserű happy-end, hogy amint János meghal, anélkül, hogy egy kortyot kapott volna a megértés és elismerés egy életen át szomjazott italából, azonnal betoppan a két német tudós a külföldi hódolatával. Teljesen drámaiatlan, sőt költőietlen végül a hosszú és hosszadalmas, nehézkesen okoskodó

³ Dávid Lajos: *A két Bolyai élete és munkássága*. Bp. 1923.

vers, amely a dráma végén kifejezi a tanulságot ; e lapokon látni legjobban, hogy Tolnainak nem volt színpadi tapasztalata.

Tolnai e drámában a lángész tipikus sorsát kivételesen az egykorú magyar társadalmi viszonyoktól függetlenül, általánosabb érvényűnek kívánja bemutatni. Mondanivalójának lírai és elvi természete vezethette arra a gondolatra, hogy versben, gyakran Madáchra emlékeztető szentenciózus jambusokban írja meg művét. A darabot a címlap drámai költeménynek nevezi, s a hősök emelkedett nyelven beszélnek benne. De Tolnai realista író, az emelkedett műfajban és hangnemben is. A szirupos optimizmust megvetően kerülő keserű és bátor valóságselemlésében és alakjainak jellemzetes beszédmódjában egyaránt az.

Mikor írta a darabot : marosvásárhelyi tartózkodása alatt-e, vagy utóbb, 1882 után, nem tudhatjuk. Csak annyi bizonyos, hogy az élményt és a témát ott szerezte. Megoldatlan probléma a darab kinyomatása is. Kiadására 1923-ban ösztönzést adhatott, hogy épp 1923-ban volt 100 éve a Bolyai-geometria megszületésének. De hogy került a mű a Globus-nyomdához? Hiszen a Globus nem volt könyvkiadó, s ha kinyomott valamit, ezt csak valamely rendelőköltségére tette. Ki lehetett ez? Tolnai Lajos 1923-ban már 20 éve halott volt. Ki rendelkezett Tolnai kéziratával s viselte szíven a sorsát annyira, hogy vállalta a kiadás költségeit? A Globus-nyomda iratai, üzleti könyvei, amelyek felvilágosítást adhatnának, az ostrom alatt bombatalálat következtében elpusztultak, Tolnai Lajos ma élő leszármazottjai pedig mitsem tudnak a dologról. Az egykorú lapok nem figyeltek fel a könyvre és nem emlékeztek meg megjelenéséről. Érdeklődésemre a Marosvásárhelyt élő író és kritikus, Molter Károly arról értesít, hogy a darab ott is ismeretlen. A *Gradus ad Parnassum* megjelenése tehát rejtély e pillanatban : talán ez ismertetés nyomán jelentkeznek valaki, aki megoldja.

Csak az vált bizonyossá a *Nővilág* idézett híre, a minap előkerült Tolnai-hagyaték és a *Gradus ad Parnassum* alapján — amit nem tudunk eddig —, hogy Tolnait ifjúkorától kezdve mindvégig vonzotta a színpad. Ez ráeszméltet arra is, hogy indulatokkal telt hősök robbanásaiban és éles összeütközéseiben fogta fel az életet, s regényei is erős drámai feszültséggel vannak teltve. De amilyen érthető, hogy színpadra kívánczolt, épp olyan érthető az is, hogy nem engedték oda. Hogy is tűrhették volna el, hogy vádjait a Nemzeti Színház deszkáiról vágja a 67-es Magyarország urainak arcába!

A *Gradus ad Parnassum*, mint Tolnai Lajos legtöbb regénye is, tele van kiváló erényekkel és igen súlyos hibákkal. Színpadon nem állná meg helyét. De érdekes mint az író egyetlen befejezett színpadi műve, amely még hozzá legszemélyesebb vívódásaiba is betekintést nyújt. Fogycikkosságit ellenére bizonyítéka drámaírói tehetségének is. Joggal tételezzük fel, hogy némi színpadi tapasztalat és kritikai tanács segítségével Tolnai a magyar dráma terén is megteremtette volna a kritikai realizmust, amelynek hiányát egy elfeledett cikkében már 1885-ben Csiky Gergelynek szemére veti.⁴ A *Gradus ad Parnassum* egy megölt drámaírói hivatottság dokumentuma. Hogy csak 20 évvel írója halála után láthatott napvilágot és csak most, fél-századdal azután figyelünk fel rá, kissé Bolyai János Geometriájának sorsára emlékeztet.

SCHEIBER SÁNDOR

ARANY JÁNOS ÉS GYULAI PÁL KÖZÖS BÍRÁLATA

A M. Tud. Akadémia kéziratárában található Gyulai Pál alábbi, keltezetlen levele Arany Jánoshoz. Tartalmából megállapítható, hogy 1862 januárjának első napjaiban íródott. Az érdekes levél szövege így hangzik :

Kedves barátom!

A bicskom bele tört. Csak a versekig tudtam végig bírálni a zsebkönyvet, addig is elég rosszul. Javíts a hol lehet, s írd meg a végét magad. Legyen a tiéd a dicsőség, a tiszteletdíj, elég lesz nekem a bocsánat. Egyébiránt könnyen bevégezheted az egészét, csak a Vörösmarty és Petőfy verseit kell kiemelned, a többinek elég egy pár általános megjegyzés. A Vörösmarty verseire jegyezd meg, hogy nem akaratból javított rajta a *Remény* szerkesztője, hanem a sajtó-viszonyok által volt kényszerítve, a Petőfyére pedig azt, hogy a költeményt 1846-ban írta Nagy-Károlyban egy corteskedő mar-

⁴ *Die Schriftsteller und das Publikum*. Budapesti Tagblatt, 59. sz.